

ПРЭФІКСАЛЬНЫЯ АД'ЕКТЫВЫ СА ЗНАЧЭННЕМ ПРОЦІДЗЕЯННЯ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Развіццё пэўных ад'ектыўных значэнняў мае сацыяльную абумоўленасць. Так, актуальнасць значэння 'прызначаны для барацьбы, абароны ад чаго-небудзь' звязана з навукова-тэхнічным прагрэсам, з'яўленнем новых засцерагальных сродкаў. Гэта значэнне ў сучаснай беларускай мове актыўна выражаюць прыметнікі з прэфіксамі *проці-/супраць-*, *анты-*.

Прадуктыўную групу семантычнага поля 'процідзеяння, супрацьнакіраванасці' складаюць прыметнікі з прэфіксамі *проці-/супраць-*. Даныя прэфіксы ў сучаснай беларускай мове дубліруюцца ў адзіным значэнні. У "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы" ў слоўнікавым артыкуле да прыназоўніка *проці* адзначаецца, што ўтварэнні (словы) з гэтым прыназоўнікам адносяцца да размоўна-дыялектных, а літаратурнымі лічацца толькі ўтварэнні з *супраць* (*супроць*) (Т.4. С. 400). Паколькі прэфіксы *проці-/супраць-* генетычна ўзыходзяць да прыназоўнікаў *проці і супраць* (*супроць*), то даная заўвага, трэба меркаваць, адносіцца і да прэфіксаў.

Аднак у перакладных (двухмоўных) слоўніках сучаснай беларускай мовы паралельна ўжываюцца як прэфіксы *проці-*, так і *супраць-*. Прычым утварэнні з *проці-* не маюць пры сабе ніякіх спецыяльных памет (тыпу абласное слова, размоўнае). Бясспрэчна, што даны прэфікс з'яўляецца калькай рускага прэфікса *противо-*. Параўн.: *противовирусный--процівірусны/супрацьвірусны*, *противодесантный* – *процідэсантны/супрацьдэсантны*. У сучаснай беларускай мове ёсць адзінкавыя прыклады поўнага запазычання прэфіксальнай марфемы *противо-*; *противогазовый* – *процівагазавы*. Згодна ўжывальнай форме гэтага прэфікса ў беларускай мове даны прыметнік павінен гучаць як *процігазавы*. Паказальна і тое, што дублетная форма з прэфіксам *супраць-* у даным выпадку фіксуецца не ва ўсіх слоўніках беларускай мовы. У "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы" фіксуецца дзве формы гэтага прыметніка: *процівагазавы і супрацьгазавы*, а ў "Слоўніку беларускай мовы" (1987) яшчэ падаецца і форма *процівагазны*, у "Русско-белорусском словаре" (1982) – толькі *процівагазавы*.

Прыметнікі з прыстаўкамі *проці-/супраць-* маюць значэнне 'накіраваны супраць таго, што названа ўтваральным прыметнікам ці словазлучэннем з гэтым прыметнікам': *проціалкагольны/супрацьалкагольны*, *процігрыбковы/супрацьгрыбковы*, *процізенітны/супрацьзенітны*, *проціпажарны/супрацьпажарны*.

Па характары семантычнай сувязі з матывавальным словам яны дзеяляцца на два падтыпы.

1) Прыметнікі са значэннем 'прызначаны для барацьбы з тым, накіраваны супраць таго, што названа словам, якім у сваю чаргу матываваны суфіксальны матывавальны прыметнік': *процідымны/супрацьдымны*, *процідыфтэрыйны/супрацьдыфтэрыйны*, *проціўрадавы/супрацьўрадавы і інш.*

Найбольш ужывальнымі ў гэтых прыметніках з’яўляюцца суфіксы *-н-*: *процікаразійны/супрацькаразійны, проціпыхлінны/супрацьпыхлінны; -ов-/ав-/ев:* *проціболевы/супрацьболевы, процігрыбковы/супрацьгрыбковы; радзей –ск-:* *проціграмадскі/супрацьграмадскі; -озн-* : *процігрыпозны/супрацьгрыпозны.*

Прыметнікі данага падтыпа семантычна суадносяцца з прыназоўнікава-склонавымі канструкцыямі “прыназоўнік *супраць* + назоўнік у форме *Р.скл.*” (*супрацьзапаленчы—супраць запалення, супрацьнакіпны – супраць накіпу*). Усё гэта дае падставы разглядаць іх у якасці прэфіксальных (пры матывацыі суфіксальным беспрыставачным прыметнікам) і прэфіксальна-суфіксальных вытворных (пры матывацыі назоўнікам).

Прыметнікі данага падтыпа адносяцца пераважна да тэрміналогіі – медыцынскай: *процітуберкулёзны/супрацьтуберкулёзны, проціцынготны/супрацьцынготны; ваеннай: процімінны/супрацьмінны, проціпяхотны/супрацьпяхотны; тэхнічнай: проціпрамянёвы/супрацьпрамянёвы; грамадска-палітычнай: проціграмадскі/супрацьграмадскі, процідзяржаўны/супрацьдзяржаўны.*

2) Прыметнікі са значэннем ‘накіраваны супраць таго, што названа словазлучэннем з матывавальным прыметнікам у якасці азначэння’: *проціатамны/супрацьатамны* ‘накіраваны супраць атамнай зброі’, *процівенерычны/супрацьвенерычны* ‘накіраваны супраць венерычных захворванняў’, *проціядзерны/супрацьядзерны* ‘накіраваны супраць ялзернай зброі’. Адпаведная група слоў немнагалікая. Пераважна гэта словы, якія адносяцца да ваеннай тэрміналогіі. Прыметнікі гэтай групы характарызуюцца семантычным сцяжэннем: у структуры вытворнага прысутнічае толькі матывавальны прыметнік, а назоўнік апускаецца.

З пункту гледжання граматычных асаблівасцей прыметнікі з прэфіксамі *проці-/супраць-* з’яўляюцца адноснымі і маюць функцыянуемыя ў мове беспрэфіксальныя часткі: *проці-/супрацьалкагольны – алкагольны, проці-/супрацьпрамянёвы – прамянёвы, проці-/супрацьшумаваы – шумаваы*. Значэнне якасці у прыметніках з прэфіксамі *проці-/супраць-* практычна не развіта. Аднак у прыметніках *процізаконны/супрацьзаконны* якаснае значэнне з адценнем супрацьлегласці праяўляецца тады, калі яны ўступаюць у сінанімічныя адносіны з прыметнікам *незаконны*. Па сваім значэнні прыметнікі разглядаемага падтыпа сінанімічныя прыметнікам з прэфіксам *анты-*. Маюцца рады паралельных утварэнняў з гэтымі прэфіксамі; параўн.: *проціалкагольны/супрацьалкагольны – антыалкагольны, проціграмадскі/супрацьграмадскі – антыграмадскі, проціўрадавы/супрацьўрадавы – антыўрадавы.*

Некаторыя з гэтых прыметнікаў можна разглядаць як калькі іншамоўных запазычанняў, якія праніклі ў беларускую мову праз рускую. Параўн.: рус. *антисоциальный* – *противообщественный*, бел. *антысацыяльны* – *проціграмадскі/супрацьграмадскі*, рус. *антифлогистический (метод лечения)* -- *противовоспалительный*, бел. *процізапаленчы/супрацьзапаленчы*. Аднак паміж гэтымі прэфіксамі

назіраецца семантычнае і функцыянальнае размежаванне. Прэфіксы *проці-/супраць-* часцей выкарыстоўваюцца для перадачы канкрэтнага значэння ‘сродак супраць чаго-небудзь’, уласцівага, як правіла, медыцынскім, тэхнічным, ваенным, сельскагаспадарчым і іншым прыродазнаўчым тэрмінам, у той час як прэфікс *анты-* выражае адцягненую, уяўную семантыку процідзеяння і выкарыстоўваецца ў грамадска-палітычнай і агульналітаратурнай лексіцы.

Спалучаецца прыстаўка *анты-* пераважна з іншамоўнымі асновамі, у той час як прэфіксы *проці-/супраць-* спалучаюцца як з запазычанымі, так і спрадвечна беларускімі словамі. Параўн.: *проці-/супрацьалкагольны, проці-/супрацьатамны і проці-/супрацьдымны, проці-/супрацьпотаваы.*

Паколькі прыметнікі з прэфіксамі *проці-/супраць-* прадстаўляюць пераважна тэрміналагічную лексіку, то яны, трэба меркаваць, калькаваны з рускай мовы. Параўн.: *противовоздушный --- проці-/супрацьпаветраны, противочесоточный – проці-/супрацькароставы.*

Тып прыметнікаў з прэфіксам *проці-/супраць-* з’яўляецца прадуктыўным, пра што сведчаць у пэўнай ступені і матэрыялы беларускай лексікаграфіі. Так, у “Руска-беларускім слоўніку” (1937) зафіксавана 6 прыметнікаў, прычым толькі з прыстаўкай *проці-* (*процівагазавы, проціграмадскі, процізаконны, проціпаветраны, проціпажарны, процітанкавы*), у “Русско-белорусском словаре” (1953) – 35 з прэфіксам *проці-* і 35 з *супраць-*, у “Глумачальным слоўніку беларускай мовы” – 46 з *проці-* і 49 з *супраць-*, у “Русско-белорусском словаре” (1982) адзначаецца 61 прыметнік з *проці-* і 61 – з *супраць-*, у “Слоўніку беларускай мовы” (1987) ужо зафіксавана 66 прыметнікаў з *проці-* і *супраць-*. Апрача гэтага, з абследаваных крыніц выяўлены прыметнікі, якія не фіксуюцца слоўнікамі. Гэта прыметнікі *проціпрытны, супрацьартылерыйскі*, а таксама аказіянальныя ўтварэнні *супрацьвузкакалейны, супрацьмузейны і інш. ...абшывалі самаробныя чуні прамасленымі палосамі, выразанымі з проціпрытных ботаў (А.Зуёнак. Зорачка); Як БАМ – супрацьвузкакалейны, музей гэты супрацьмузейны (У.Някляеў. Дарога дарог).*

Тып прыметнікаў з прэфіксамі *проці-/супраць-* уяўляюць сабой адкрытыя рады вытворных, паколькі развіццё навукі і тэхнікі патрабуе ўсё новых аналагічных вытворных для намінацыі ‘сродкаў барацьбы супраць каго-/чаго-небудзь’.

Шматлікую групу прыметнікаў гэтага тэмантычнага поля складаюць вытворныя з прыстаўкай *анты-*.

Семантычная структура марфемы *анты-* ў “Глумачальным слоўніку беларускай мовы” прадстаўлена з такім агульным значэннем: “Анты- -- прыстаўка, якая абазначае супрацьлегласць або варожасць чаму-небудзь” (Т.1, с. 237). “Древнегреческо-русский словарь” ілюструе больш шырокую яго семантыку: “супрацьлегласці, процідзеяння, узаемнасці, замены, роўнасці або падабенства” (С.62). Больш устойлівымі аказаліся ў беларускай і рускай мовах значэнні процідзейнасці і супрацьлегласці, якія здаўна ўласцівы грэчаскаму –*anti*.

Прэфікс *анты-* надае прыметнікам наступныя значэнні: 1) процілегласці чаму-небудзь: *антыгуманны, антыгістарычны, антысанітарны*; 2) процідзеяння, варожасць чаму-небудзь: *антыкубінскі, антымільтарысцкі, антыпартыйны*; 3) сродак, спосаб, мера барцьбы з чым-небудзь, абарона ад чаго-небудзь: *антызміяны, антыкаразійны, антымікробны*.

Па характару семантычнай сувязі з матывавальным словам прыметнікі з прэфіксам *анты-* падзяляюцца на тры падтыпы.

1) Прыметнікі, якія абазначаюць прымету, супрацьлеглую таму, якую называе матывавальны прыметнік: *гуманны—антыгуманны, навуковы—антынавуковы, педагагічны—антыпедагагічны*.

Матывавальныя прыметнікі гэтага падтыпа суадносяцца з назоўнікамі адцягненай семантыкі і ўжыфваюцца пераважна з суфіксам *-н-*, радзей з суфіксам *-ов-, -ск-*.

2) Найбольш мнагалікімі з'яўляюцца прыметнікі са значэннем 'накіраваны супраць таго, што названа словам, якім у сваю чаргу матываваны суфіксальны матывавальны прыметнік': *антыалкагольны, антыбактэрыяльны, антыкаланіяльны, антыпамешчыці, антыпартызанскі і інш.* Матывавальныя суфіксальныя прыметнікі суадносяцца з назоўнікамі як адцягненай, так і канкрэтнай семантыкі. У якасці канкрэтных назоўнікаў часцей выкарыстоўваюцца ўласныя назвы дзяржаў, асоб: *антыамерыканскі, антыіндыскі, антынікарагуанскі, антыкубінскі, антыліванскі, антыіракскі, антырэйганаўскі, антысadataўскі і інш.* Большасць з іх з'явілася ў апошнія дзесяцігоддзі для намінацыі грамадска-палітычных плыняў, накірункаў і да т.п. Як правіла, такія прыметнікі ўключаюць у сваю структуру суфікс *-ск-/цк-*.

Большая частка матывавальных данага падтыпа змяшчаюць у сваёй структуры суфіксы *-н-*: *антыбуржуазны, антыдзяржаўны, антыцыклонны; -ічн-/ычн-*: *антыманапалістычны, антыпатрыятычны, антырэўматычны; -ск-/цк-, -оўск-/аўск-*: *антыбальшавісцкі, антыцарскі, антыгітлераўскі, антыпапоўскі*. У адзінкавых выпадках выкарыстоўваюцца **прыметнікі з суфіксам *-ов-/ав-***: *антынікацінавы, антыўрадавы; -альн*: *антыбактэрыяльны, антыкаланіяльны; -анальн-*: *антынацыянальны; -ачн-*: *антыперабудовачны*.

3) Прыметнікі са значэннем 'накіраваны супраць таго, што названа словазлучэннем з матывавальным прыметнікам у якасці азначэння': *антызміяны* 'накіраваны супраць заражэння змянімым ядам', *антытаксічны* 'накіраваны супраць дзеяння таксічных рэчываў', *антысавецкі* 'накіраваны супраць савецкай улады, Савецкага Саюза'. У прыметніках данага падтыпа, як і ў прыметніках з прэфіксамі *проці-/супраць-*, назіраюцца семантычныя сцяжэнні. У колькасных адносінах гэта група слоў самая немнагалікая.

Семантычныя падтыпы прыметнікаў з прэфіксам *анты-* не маюць ўстойлівых межаў і часам уяўляюць сабой сінкрэтычныя структуры. Напрыклад, у прыметніку *антынавуковы* назіраецца сумяшчэнне 1-га і 2-га падтыпаў, паколькі ён мае значэнне 'супрацьлеглы навуковаму' і 'накіраваны

супраць навукі’. У слове *антыкамуністычны* сумяшчаюцца 2-гі і 3-ці падтыпы: *антыкамуністычны* ‘накіраваны супрацькамунізму’ і ‘процілеглы камуністычным ідэалам’.

Прыметнікі з прыстаўкай *анты-* ўтвораны пераважна ад запазычаных асноў грэчаскага і лацінскага паходжання. Напрыклад: *антыгігіенічны, антыдыялектычны, антыдэмакратычны, антыдэпрэсіўны, антымікробны*. Аднак магчыма спалучэнне гэтага прэфікса і са спрадвечна беларускімі словамі ці даўно засвоенымі іншамоўнымі. Напрыклад: *антываенны, антыдзяржаўны, антымастацкі, антынавуковы, антысавецкі*.

Прыстаўка *анты-* выкарыстоўваецца таксама і ў індывідуальна-аўтарскай словатворчасці, што сведчыць пра яе словаўтваральную актыўнальсць. З абследаваных крыніц выяўлены аказіянальныя прыметнікі тыпу *антывучнёўскі, антызвеннявы, антыідылічны, антымеханізатарскі, антысабачы* (параўн.: таксама назоўнікі тыпу *антыбайка, антыяйка, антыпернатая, антысонца і інш.*): ...за злосны антывучнёўскі ўчынак школьнік можа быць выключаны са школы (А.Чарнышэвіч); Антызвеннявыя настроі мне граміць не ўпершыню (І.Шамякін); ...разледжаныя вершы палемічна накіраваны супраць мяшчанскага апашлення інтымнага жыцця, яны намерана антыідылічныя (У.Калеснік); Мне вымусілі выступіць антымеханізатарскія настроі напярэдняя прамоўцы. (А.Асіпенка). Яны (людзі) не хочуць. Каб пабудавалі публічны туалет для сабак. Гэтая антысабачая акцыя праходзіла на ўсёй Англіі. (В.Мацкевіч).

Выражаючы агульнае значэнне процідзеяння з адценнем ‘сродак супраць чаго-небудзь’, прыметнікі з прыстаўкай *анты-*, як ужо адзначалася, сінанімічныя вытворным з прэфіксамі *проці-/супраць-*. Аднак гэтыя прэфіксы, маючы семантычнае і функцыянальнае размеркаванне, валодаюць таксама рознымі спалучальнаснымі магчымасцямі. Прэфіксы *проці-/супраць-* практычна не далучаюцца да прыметнікаў, якія семантычна суадносяцца з назоўнікамі, што з’яўляюцца назвамі народаў, дзяржаў, асоб. Ад назоўнікаў гэтых семантычных груп прыметнікі ў значэнні ‘накіраваны супраць таго, што названа матывавальным словам’, утвараюцца з дапамогай прэфікса *анты-* (*антыліванскі, антыіракскі, антыэфіопскі, антысadataўскі і інш.*). Таксама немагчыма далучэнне прэфікса *анты-* да прыметнікаў, утвораных ад назоўнікаў з канкрэтна прадметным значэннем (тыпу *антылодачны, антымінны*), тады як прэфіксы *проці-/супраць-* спалучаюцца з такога тыпу прыметнікамі: *проці-/супрацьракетны, проці-/супрацьсамалётны, проці-/супрацьтанкавы*.

Тып прыметнікаў з прыстаўкай *анты-* ў сучаснай беларускай мове з’яўляецца прадуктыўным і развівавальным, пра што сведчаць і матэрыялы беларускай лексікаграфіі. Ужо ў “Руска-беларускім слоўніку” (1937) зафіксавана 10 прыметнікаў з прэфіксам, у “Русско-белорусском словаре” (1953) – 24, у “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” – 29, у “Русско-белорусском словаре” (1982) – 44, а ў “Слоўніку беларускай мовы” (1987) – 57.

З пункту гледжання граматычных асаблівасцей прыметнікі з прэфіксам *анты-* з'яўляюцца адноснымі; у слове яны маюць самастойны націск: *антыкапіталістычны, антыпірацкі, антытаксічны, антыфашысцкі*.

Як бачым, прыметнікі з прэфіксамі *проці-/супраць-* і *анты-*, выражаючы агульнае значэнне процідзеяння, у сучаснай беларускай мове з'яўляюцца дастаткова прадуктыўнымі і ўяўляюць сабой адкрытыя рады вытворных, паколькі развіццё навукі і тэхнікі патрабуе ўсё новых аналагічных вытворных для намінацыі 'сродкаў барацьбы супраць каго-/чаго-небудзь'.